

1. Η Κωνσταντινούπολη από χειρόγραφο του 15ου αιώνα.

Ώφεις του αστικού και αγροτικού χώρου στο Βυζάντιο

«Υίε ανθρώπου, τὸν ἄρτον σου μετὰ δόξης φάγεσαι καὶ τὸ ὕδωρ σου μετὰ θαύματος πίεσαι»...

ΙΕΖΕΚΙΗΛ, ΙΒ΄:18

Στο Βυζάντιο, όπως και στις περισσότερες προβιομηχανικές κοινωνίες, η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούσαν την κύρια οικονομική δραστηριότητα και την πηγή του πλεονάσματος. Κάθε υπήκοος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας –είτε ζούσε στις πόλεις είτε στην ύπαιθρο– ήταν δεμένος με τη γη και την προσφορά της. Η κοινωνική δομή του Βυζαντίου ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το σύστημα της ιδιοκτησίας της γης. Οι δραστηριότητες των ανθρώπων καθώς και οι σχέσεις τους στον οικονομικό και τον κοινωνικό τομέα, η σχέση ανθρώπου και φύσης, ανθρώπου προς εαυτόν και προς το θείον, εγγράφονται όλες –κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο– στο χώρο και στο χρόνο.

Οι σχέσεις του βυζαντινού ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον και οι επεμβάσεις του στην οικιστική φυσιογνωμία του χώρου μας βοηθούν –μαζί με τα γραπτά κείμενα, τα μνημεία και τα ανασκαφικά ευρήματα– να τον προσεγγίσουμε μέσα από μια καθολικότερη ερμηνευτική θεώρηση και να τον τοποθετήσουμε –όσο γίνεται πλησιέστερα– στις πραγματικές του διαστάσεις.

Από τη μελέτη των βυζαντινών πηγών φαίνεται καθαρά ο καθοριστικός ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος στην ανθρώπινη ζωή και δραστηριότητα.

Αφέντρα Γ. Μουτζάλη

Επιμελ. Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

2. Η θιβακή πόλη Ναξωσ από τω εικονογραφημένο χ'φο τής Γένεσης τής Βιέννης (δωσ αιώνας).

Το «Περί κτισμάτων» του Προκοπίου δίνει τις περισσότερες πληροφορίες για την ανθρώπινη παρέμβαση στη πόλη: αλλάγες στην κοίτη των ποταμών για να μην πλημμυρίζουν οι πόλεις, διάνοιξη σήραγγας στα βουνά για να περάσει δρόμος, κατασκευές για την αγωγή του νερού στις πόλεις ή ανοικοδομήσεις μετά τους σεισμούς.

Οι πόλεις στο Βυζάντιο ήταν στενά δεμένες με την αγροτική οικονομία, τόσο γιατί είχαν άμεση οικονομική σχέση με τα περίχωρα όσο και γιατί οι κάτοικοί τους συχνά εργάζονταν στην ύπαιθρο. Η συνύπαρξη των καθωρ άστικών λειτουργιών με τις αγροτικές επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική διάρθρωση των πόλεων.

Σημεία αναφοράς των βυζαντινών πόλεων² ήταν τα τείχη-κτίσματα σημαντικά για την οχύρωση και την άμυνα τους-, οι ναοί, τα μοναστήρια, οι δρόμοι, τα υδραγωγεία, τα δημόσια λουτρά³—βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής—, οι πλατείες, οι αγορές με τα εργαστήρια και τα μαγαζιά τους, οι σταποθήκες, τα νοσοκομεία³, τα

φιλανθρωπικά ιδρύματα⁴, οι χώροι θεαμάτων⁵—με κυρίαρχο τον Ιππόδρομο⁶—, οι ταβέρνες⁷, τα πορνεία⁸ και οι φυλακές⁹. Έξω από τα τείχη βρίσκονταν εκτεταμένα κοιμητήρια—γιατί απαγορεύονταν οι ταφές εντός των τειχών—, περιβόλια και επαύλεις. Οι βυζαντινές πόλεις, σε άμεση συνάρτηση με το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη γεωργία, ήταν χωρισμένες σε συνοικίες, που τις σηματοδοτούσαν και τις προσδιόριζαν οι εκκλησίες με το όνομα του Αγίου τους.

Η τοποθεσία, οι οικιστικές συνθήκες τα οχυρωματικά έργα, η φύση του εδάφους προσδιορίζουν την υπόσταση και τη δομή της βυζαντινής πόλης και βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την άμυνά της. Η θέση της πόλης στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο και οι δυνατότητες επικοινωνίας έχουν αντίκτυπο στην οικονομική της πρόοδο, τη διακίνηση του πληθυσμού και τη διάδοση νέων ιδεών. Η ύπαιθρος, που βρίσκεται κοντά στην πόλη και εξαρτάται απ' αυτή, δέχεται, ο' όλους τους τομείς, την επίδραση του αστικού

κέντρου και παράλληλα το εφοδιάζει με αγροτικά προϊόντα. Η έλξη της πόλης δημιουργεί τις συνθήκες μιας ευρύτερης κατανάλωσης που απαιτεί με τη σειρά της αύξηση της παραγωγής ή—το λιγότερο—μεγαλύτερη ανάπτυξη του εμπορίου. Κάθε πόλη, μικρή ή μεγάλη, δημιουργεί αυθόρμητα—αλλά λειτουργικά—μιαν ενδοχώρα αποτελούμενη από αγροτικές κοινότητες διαφορετικής μεταξύ τους σημασίας.

Ο άνθρωπος της πόλης εκμεταλλεύτηκε το έδαφος, το κλίμα, τον υδάτινο πλούτο και τη γεωγραφική θέση της περιοχής του. Ακολουθώντας την αρχαία και ρωμαϊκή παράδοση οι άνθρωποι της Πρωτοβυζαντινής εποχής ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι στο θέμα του νερού¹⁰. Τις προσπάθειες των αρχών ή—πιο σπάνια—μεμονωμένων ατόμων για την υδροδότηση των πόλεων εξαιρούν τα επιγράμματα που συνόδευαν τα έργα αυτά. Στέρνες, πηγάδια και φυσικές πηγές εξασφάλιζαν την ύδρευση της βυζαντινής υπαίθρου, ενώ δεν λείπουν και τα αρδευτικά έργα, όπως φαίνεται και από το εύρημα της Νεμέας¹¹.

Οι νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες επιδρούν στο μηχανισμό της λειτουργίας των πόλεων και τα πολεμικά γεγονότα της εποχής επηρεάζουν άμεσα την υπόστασή τους.

Σε συνάρτηση με τη συνέχεια του αστικού θίου βρίσκεται και το πρόβλημα της υγής της βυζαντινής οικονομίας. Στο Γεωργικό Νόμο και την Εκλογή, μισθοί, ημερομίσθια και πρόστιμα προσδιορίζονται σε χρήμα. Η μέχρι τότε έρευνα και οι σχετικές παρατηρήσεις που έγιναν συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η βυζαντινή οικονομία παρέμεινε απόλυτα χρηματική¹², έστω και αν—για λίγο διάστημα—, εξαιτίας κυρίως της απασχόλησης του ανθρώπινου δυναμικού, πήρε χαρακτήρα αγροτοποιημένο.

Έως το δεύτερο τέταρτο του 11ου αιώνα πάντως η αυτοκρατορία διέθετε ένα γερό και σχεδόν σταθερό νόμισμα.

Πολύτιμες πληροφορίες για

3. Το σχέδιο της πόλεως Ιερουσαλήμ. Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό δαπέδου της Madaba (Πολιστίνη).

4. Λεπτομέρεια μωσαϊκού δαπέδου από τη Β. Αφρική, που παριστάνει τη «νέα πόλη Θεοδορίου» η οποία ανακαινίστηκε από τον Ιουστινιανό.

τον αγροτικό πληθυσμό και τις αγροτικές σχέσεις στο Βυζάντιο Κράτος μας δίνουν τα κείμενα που προορίζονταν για χρήση των οικονομικών υπαλλήλων της εποχής.

Από τα κείμενα αυτά, καθώς και από τους νόμους, τα έγγραφα και τους βίους των αγίων, μαθαίνουμε για τους τύπους των αγροτικών συνοικισμών, τα ημερομίσθια, τις τιμές των προϊόντων και τα προβλήματα των γεωργών.

Οι κοινωνικές και οικονομικές δομές στο Βυζάντιο ήταν συνάρτηση των παραγωγικών σχέσεων που επικρατούσαν στην ύπαιθρο. Οι γενικές συνθήκες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της δημογραφικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης στη ζωή του αγρότη. Εξίσου σημαντικές ωστόσο είναι και οι τοπικές παραλλαγές, όχι μόνο στη φύση του εδάφους –και επομένως στις δυνατότητες καλλιέργειας– αλλά και στη σχέση του κάθε χωριού με τους άλλους αγρότες και με το γαιοκτημόνα. Ο βυζαντινός αγρότης ζούσε και εργαζόταν μέσα σε οικονομικές και κοινωνικές μονάδες όπως: το χωριό, η μοναστηριακή ή εκκλησιαστική ιδιοκτησία, το νοικοκυριό και η οικογένεια¹³.

Ο όρος «χωρίον» ή «κοινότης χωρίου» δηλώνει –όπως και σήμερα– τη βασική οικιστική μονάδα. Η φύση του εδάφους και η έκταση της καλλιεργήσιμης γης έπαιζαν, χωρίς αμφιβολία, σημαντικό ρόλο στην πληθυσμιακή πυκνότητα του κάθε οικισμού. Το χωριό ήταν ενιαία

παραγωγική μονάδα, που περιλάμβανε σιτοπαραγωγική γη, αμπέλια, ρυάκια, μύλους και τους κατοίκους με τα περιβάλλοντά, τα δέντρα και τα ζώα τους. Η εικόνα της υπαίθρου παρουσιάζει αρκετή ποικιλία. Ένα μέρος της γης είναι καλλιεργήσιμη. Το υπόλοιπο είναι χέρσα γη, που από τις πηγές χαρακτηρίζεται δασωμένη, πετρώδης ή «γη άνηροτος και βαλτώδης». Το κράτος έκανε συχνές ανακατανομές των εγκαταλειμμένων κτημάτων σε κοσμικούς και εκκλησιαστικούς γαιοκτήμονες. Οι χωρικοί ήταν προσκολλημένοι σε μια πρωτόγονη μορφή γεωργίας¹⁴, όπου τα βόδια ήταν το πολύτιμο ζώο και η ανθρώπινη εργασία έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο. Σ' ένα τέτοιο αγροτικό σύστημα ο καλλιεργητής βρισκόταν στο έλεος των φυσικών κινδύνων. Μια ξηρασία, μια πλημμύρα ή μια επιδρομή ακρίδων μπορούσαν πολύ εύκολα να εξανεμίσουν το πλεόνασμά του και να προκαλέσουν σιτοδεία.

Οι καταστροφές που προκαλούσαν οι επιδρομές των βαρβάρων, οι πόλεμοι και οι ληστοσυμμορίες ήταν ο μόνιμος εφιάλτης του βυζαντινού αγρότη. Οι επιδρομές και η έλλειψη σταθερότητας στην ύπαιθρο προκαλούσαν συχνά μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού όχι μόνο σε ασφαλέστερες αγροτικές περιοχές αλλά και σε οχυρές πόλεις.

Η γη αποτελούσε την κυριότερη πλουτοπαραγωγό πηγή και κατά συνέπεια τα κρατικά έσοδα στηρίζονταν κυρίως στη φορολογία της γεωργικής παρα-

γωγής, του αγροτικού πληθυσμού και της γης.

Πλάι στην ατομική ιδιοκτησία, υπήρχε και η κοινή γη, στην οποία όλα τα μέλη της κοινότητας είχαν το ίδιο δικαίωμα. Η αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας προκάλεσε την αύξηση του αριθμού και της έκτασης των μεγάλων κτημάτων και η δύναμη των μεγάλων γαιοκτημόνων γίνεται –στην καμιά του 10ου και του 11ου αιώνα– καθοριστικό στοιχείο του μετασχηματισμού των δομών της αυτοκρατορίας.

Στο Βυζάντιο –όπως σε όλες, σχεδόν, τις μεσαιωνικές κοινωνίες– η κοινωνική θέση των ανθρώπων καθορίζεται κυρίως από το μέγεθος της ιδιοκτησίας τους σε γη. Οι μεγάλες περιουσίες υπολογίζονται με βάση τα κτήματα και τα ακίνητα.

Η βυζαντινή κοινωνία –παρά την κινητικότητα της– ήταν κοινωνία ταξική. Το σύστημα παραγωγής της βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν θεμελιωμένο πάνω στην ατομική ιδιοκτησία και οι οικονομίες της ήταν –ίσως– η πιο προηγμένη της εποχής της. Ο θεσμός των παρικών¹⁵ αποτελούσε την κινητήρια δύναμη της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας, ιδιαίτερα μάλιστα για την καλλιέργεια των μεγάλων αγροκτημάτων του στέμματος, της Εκκλησίας, των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και των «δυνατών»¹⁶. Τη νομική τους υπόσταση προσδιόριζε η σχέση τους με τη γη στην οποία είχαν εγκατασταθεί. Ο αρχαίος θεσμός της δουλείας¹⁷ διατηρήθηκε και στο Βυζάντιο με την ίδια –σχεδόν– νομική μορφή,

5. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου οικίας του 6ου αι. από την Αντίοχεια, όπου εικονίζονται σκηνές από τη ζωή της πόλης.

αλλά με πιο μειωμένη οικονομική σημασία. Η παραγωγική συμμετοχή των δούλων στη βυζαντινή οικονομία ήταν περιορισμένη. Η μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία καλλιεργείται από εργάτες γης – «μιοθους» –, ελεύθερους γεωργούς και παροίκους. Παράλληλα υπάρχουν και οι μικροϊδιοκτήτες γης που ασχολούνται αποκλειστικά με την καλλιέργειά της.

Μια συλλογή αυτοκρατορικών νομοθετημάτων, που καλύπτουν την περίοδο από το 927 ως το 996, αποτελούν πολύ σημαντικά ντοκουμέντα για την αύξηση της περιουσίας των μεγάλων γαιοκτημόνων. Η άμεση αιτία των νομοθετημάτων υπήρξε ο φοβερός λιμός του 927-928, που ανάγκασε πολλούς αγρότες να πουλήσουν τη γη τους σε εξευτελιστικές τιμές. Τη δυστυχία των φτωχών την εκμεταλλεύθηκαν οι «δυνατοί», που μπόρεσαν να απορροφήσουν τα κτήματα των χωρικών και των στρατιωτικών και να διεισδύσουν έτσι σε ανεξάρτητες «κοινότητες χωρίων»¹⁸. Την αχόρταγη αυτή απληστία των δυνατών προσπάθησαν –για λόγους στρατιωτικούς και δημοσιονομικούς– να την περιορίσουν οι αυτοκράτορες του 10ου αιώνα. Η συνύληψη των νομοθετημάτων τους όμως δείχνει ότι τελικά δεν πέτυχαν το σκοπό τους.

Σημαντικό χαρακτηριστικό της υπαίθρου στην εποχή των Παλαιολόγων ήταν η ευρεία εξάπλωση του θεσμού της προνοίας¹⁹, που υπήρχε ήδη από το 12ο αιώνα. Ως την εποχή του Μιχαήλ Η' η πρόνοια σημαί-

νε παραχώρηση από το κράτος της νομής-ορισμένων γαιών εφόρου ζωής του προνοιαρίου και συνοδευόταν –αρχικά– από την υποχρέωση παροχής υπηρεσίας στρατιωτικής ή άλλης. Οι Παλαιολόγοι μοίρασαν στους ανθρώπους του περιβάλλοντός τους καθώς και στους αξιωματούχους της διοίκησης και του στρατού τις έγγειες προσόδους, που ήταν βασική πηγή πλούτου. Μ' αυτό τον τρόπο και με την έκδοση προνομιών και δωρεών προς όφελος μοναστηριακών ή λαϊκών γαιοκτημόνων το κράτος των Παλαιολόγων παρέδωσε σ' αυτούς τα εισοδήματα σημαντικών εκτάσεων γης. Την εποχή αυτή παρατηρείται αύξηση της δύναμης και

της επιρροής των μεγαλύτερων γαιοκτημόνων σε βάρος των μεσαίων ιδιοκτητών.

Η ύπαρξη σημαντικών πηγών, που καλύπτουν κυρίως την περίοδο από τα τέλη του 13ου ως τα μέσα του 14ου αιώνα, μας επιτρέπει να μελετήσουμε τη δομή της αγροτικής κοινωνίας και τις επιπτώσεις του εκφουδαλισμού, τόσο στις παραγωγικές δυνατότητες του αγρότη όσο και στη δημογραφική εξέλιξη της αγροτικής κοινωνίας. Οι ιστορικές, αγιογραφικές ή άλλες πηγές καθώς και τα λιγοστά δικαιοπρακτικά ή δημόσια έγγραφα που σώζονται από τα τέλη του 14ου αιώνα και ως τις αρχές του 15ου μας δίνουν μια πολύ ζωερφή εικόνα της αγροτικής ζωής στη βυζαντινή ύπαιθρο.

Την εποχή αυτή οι βυζαντινές γαίες είχαν πια περιοριστεί σε τμήματα της Θράκης, της Μακεδονίας, σε λίγα νησιά και στην Πελοπόννησο. Η γενική πολιτική αστάθεια και οι συνεχείς εμφύλιοι πόλεμοι είχαν καταστρεπτικές συνέπειες στην αγροτική οικονομία της υστεροβυζαντινής εποχής. Το βυζαντινό χωριό την εποχή των Παλαιολόγων λειτουργούσε συλλογικά μόνο σε θέματα νομικά και σ' ό,τι σχετιζόταν με τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ αγροτών και γαιοκτημόνων²⁰. Η βυζαντινή πόλη –πολύ μικρή με τα σημερινά δεδομένα– ήταν ο τόπος με τα λουτρά, τα νοσοκομεία, τα σχολεία, τα θέατρα και τις μεγάλες αγορές. Εκεί υπήρχαν ευκαιρίες για εργασία, για σπουδές²¹, για διασκέδαση και για πολιτική,

6. Λεπτομέρεια που παριστάνει θηριομαχίες στον Ιππόδρομο από το υπατικό δάπεδο του Αρκαδίου (506). Μουσείο Ζυρίχης.

7. Οικοδομικές εργασίες από το Ψαλτήρι του Χλουντόφ (830) που βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας.

8. Συμβολαιογράφος και αιδεράς από Ευαγγέλιο του 11ου αιώνα.

εκκλησιαστική ή διοικητική σταδιοδρομία.

Σε αντίθεση με τα αστικά κέντρα, η καθημερινή ζωή στη θυζαντινή υπαίθρο²² κυλούσε ήρεμα και απλά. Οι κάτοικοί της –πλούσιοι γαιοκτήμονες, φτωχοί γεωργοί και εξαθλιωμένοι πάροικοι– ζούσαν κοντά στη γη τους, παρακολουθούσαν τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και απολάμβαναν τις χαρές της φύσης. Η ζωή των κτηνοτρόφων²³ ήταν πιο εύκολη και χαρούμενη από εκείνη των καλλιεργητών της γης.

Τα μεγάλα οικονομικά, πολιτικά ή εκκλησιαστικά κέντρα –όπως η Κωνσταντινούπολη, η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια, η Καισάρεια της Καππαδοκίας, η Θεσσαλονίκη, η Έφεσος–, αλλά και οι μικρότερες πόλεις του Βυζαντίου –όπως η Κόρινθος, η Θήβα, η Βηρυτός, η Γάζα, η Ναϊσός– πρόσφεραν στους κατοίκους και τους επισκέπτες σημαντικές ευκαιρίες για εμπορικές συναλλαγές, πολιτικές επαφές, πνευματικές αναζητήσεις και διασκέδαση.

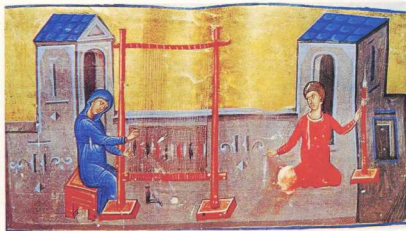
Σε αντίθεση με τον κάτοικο των βυζαντινών πόλεων, ο απλός άνθρωπος της υπαίθρου –όπως και ο Ρωμαίος²⁴ προκάτοχός του– βασιζέται την ύπαρξή του στην ευφορία των αγρών. Αυτό που κυρίως τον απασχολεί είναι η οικογένεια, το σπίτι και η σοδειά του. Οι διασκέδασεις του βυζαντινού χωρικού περιορίζονταν στις εμποροπανηγύρεις²⁵ ή στις γιορτές που γίνονταν κατά τη σπορά, το θερισμό και τον τρύγο.

Ο μέσος Βυζαντινός, είτε ήταν κάτοικος της πόλης είτε της υπαίθρου, άκουγε τους κήρυκες του θείου λόγου –ιερείς, μοναχούς ή σαλούς²⁶– και κοίταζε τη ζωγραφική που κοσμούσε τους τοίχους των εκκλησιών του χωρίς να έχει ιδιαίτερες κοσμολογικές ανησυχίες. Γι' αυτόν τα προβλήματα των φυσικών επιστημών αποτελούσαν μέρος της βιβλικής ερμηνείας του Εξαήμερου. Όση κοσμολογία του χρειαζόταν την έβρισκε στο πρώτο κεφάλαιο της Γένεσης.

Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών

9. Πλανόδιος έμπορος. Μικρογραφία από γίφρο Ορίλιαν του Ιωάννη Δομασκηνού που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού.

10. Εργαστήριο υφαντικής από μικρογραφία χ'φου του 14ου αι. που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού.

11. Η προσωποποίηση της γης σε ύψωμα του 3ου μεταχριστιανικού αιώνα από την Αίγυπτο, που βρίσκεται στο μουσείο Hermitage του Leningrad.

12. Ολοσέλιδη βουκολική σκηνή που κοσμεύει το χειρόγραφο του γ' βιβλίου των Γεωργικών του Vergilius Romanus (τέλος 5ου αιώνα) και βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού.

για τον κόσμο εμφανίζονται – στις αρχές του 6ου αιώνα– στη «Χριστιανική Τοπογραφία» του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη²⁷. Στο έργο του Αλεξανδρινού εμπόρου –που ταξίδεψε στη Μαύρη Θάλασσα, Αραβία, Ανατολική Αφρική και Κεϋλάνη– ο ωκεανός περιτρέχει ολόκληρη την ορθογώνια γη. Ο Κοσμάς χωρίζει τη γη σε τρία μέρη: την Ασία, τη Λιβύη και την Ευρώπη²⁸. Για τους Βυζαντινούς γεωγράφους η Ευρώπη ήταν μια από τις τρεις ηπείρους που αποτελούσαν τον –τότε γνωστό– κόσμο. Αναμφίβολα η σύλληψη του σύμπαντος –όπως εκτίθεται στη «Χριστιανική Τοπογραφία»– είχε μεγάλη επίδραση στη συνειδηση ενός ευρύτερου κοινού και διέσωσε τις λαϊκές γεωγραφικές πεποιθήσεις των υστερορωμαϊκών χρόνων. Οι κύριες ιδέες που εκφράζει η «Χριστιανική Τοπογραφία» είναι παρεμφερείς με κείνες που περιγράφονται στο –δημοφιλές για την εποχή του– έργο του Ψευδο-Καισάριου²⁹. Ο Κοσμάς όμως κατόρθωσε να κατασκευάσει ένα σύστημα που ικανοποιούσε τις απαιτήσεις της Βίβλου, τους ισχυρισμούς του συμβολισμού και την προσωπική εμπειρία του περιηγητή. Ως ιστορική πηγή το έργο του μας δίνει πολύτιμες γεωγραφικές και πολιτισμικές πληροφορίες για τις χώρες που επισκέφτηκε³⁰.

Με τη δομή του σύμπαντος

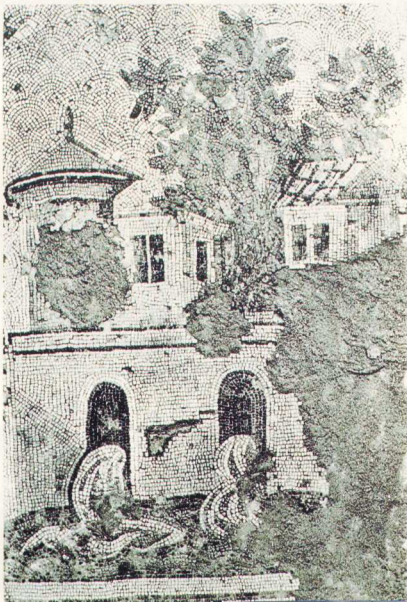
ασχολείται—τον 11ο αιώνα— και ο Μιχαήλ Ψελλός στο έργο του «Παντοδαπή Διδασκαλία»³¹. Σκηνές από την αστική και αγροτική ζωή³² των Βυζαντινών εμφανίζονται σε μωσαϊκά, μικρογραφίες χειρογράφων, σε αντικείμενα μικροτεχνίας και σε υφάσματα³³.

Οι σκηνές κυνηγιού στην παλαιοχριστιανική τέχνη είναι αλληγορία της πάλης μεταξύ του καλού και του κακού ή επιβίωση ελληνιστικών στοιχείων. Ο κυνηγός συμβολίζει το καλό και το θήραμα είναι σύμβολο του κακού³⁴. Ο κόσμος που πίστεψε στο Χριστό συμβολίζεται με την αγαστή συνύπαρξη άγριων και ήμερων ζώων³⁵. Τα αγροτικά θέματα, εμπνευσμένα—σε μεγάλο βαθμό— από το διάκοσμο των επαύλεων στις μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες³⁶, τα συναντάμε στα δάπεδα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Συμβολίζουν τη γη—κτήμα του Θεού— και τη διαδοχή των μηνών και των εποχών³⁷, σύμβολο της τάξης του κόσμου. Η επίγεια ζωή στην παλαιοχριστιανική τέχνη δηλώνεται με την αλληγορία των μηνών, που συνδέεται—κυρίως— με παραστάσεις αγροτικών δραστηριοτήτων. Χαρακτηριστικά δείγματα από τον Ελλαδικό χώρο αποτελούν ψηφιδωτά δάπεδα από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Τεγέας³⁸, του Άργους³⁹ και της Θήβας⁴⁰.

Στο παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε στην οδό Πλουτάρχου 6, στη Θήβα, ο Φεβρουάριος κρατά ένα ζευγάρι πάπιες, ο Απρίλιος πρόβατο, ο Ιούλιος στάχια. Όλοι οι μήνες ταυτίζονται με επιγραφές και το τοπίο δηλώνεται με φυτικές παραστάσεις. Την παράσταση του τρύγου την έχουμε, ανεξάρτητη από τους μήνες και τις εποχές, στο Μουσείο της Αγίας Κωνσταντίας⁴¹, στη Ρώμη, σ' ένα μωσαϊκό από τα μέσα του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα που κοσμεί τη δεξιά αψίδα. Σκηνές από την καθημερινή ζωή—όπως το κουβάλημα του νερού⁴² και η φροντίδα των ζώων⁴³—, τα εργαλεία⁴⁴ που χρησιμοποιούσαν οι γεωργοί του Βυζαντίου ή ο νε-

14. Παράσταση έπαυλης από μωσαϊκό δάπεδο της Θαβρακας (Τυνήσια).

15. Νερόμυλος από μωσαϊκό του Μεγάλου Παλατίου της Κωνσταντινούπολης.

16. Γυναίκα που μεταφέρει υδρία από μωσαϊκό του Μεγάλου Παλατίου της Κωνσταντινούπολης.

17. Νεαρός με το γαϊδάρό του από μωσαϊκό του Μεγάλου Παλατίου της Κωνσταντινούπολης.

19. Μικρογραφία από εικονογραφημένο Ευαγγέλιο του 11ου αι. που παριστάνει τη μισθοδοσία καλλιεργητών αγροκτήματος.

18. Θερισμός, όργωμα, αμπέλι και σπιρτοφόρα δέντρα από μικρογραφία χειρογράφου της Μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους.

ρόμυλος⁴⁵ που άλεθαν τα σιτηρά τους απεικονίζονται σε θρησκευτικά και κοσμικά χειρόγραφα, αλλά και στο ψηφιδωτό δάπεδο του Μεγάλου Παλατιού της Κωνσταντινούπολης. Μια ωραία, ολοσέλιδη θουοική σκηνή –απ' αυτές που ήταν αγαπητές στην ύστερη αρχαιότητα– κοσμεί το χειρόγραφο του τρίτου βιβλίου των Γεωργικών του Vergilius Romanus⁴⁶.

Στη Βυζαντινή τέχνη –μέχρι και το 14ο αιώνα– οι παραστάσεις των δραστηριοτήτων των αγρά, όπως το όργωμα και η σπορά, ο θερισμός και το κλάδεμα, το σκάψιμο και ο τρύγος, χρησιμοποιούνται σε αναφορά με χωρία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Χρησιμοποιούνται επίσης και στη συγκεκριμένη αποποίηση των μνηνών και των εποχών του χρόνου, όπου και πάλι συνδέονται με τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο.

Σε Μηνολόγιον⁴⁷ του 11ου αιώνα, από τη Μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους, εικονίζεται ο θερισμός, το όργωμα, αμπέλι με σταφύλια καθώς και καρποφόρα δένδρα. Σε χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού⁴⁸ –επίσης του 11ου αιώνα– παριστάνεται η μισθοδοσία καλλιεργητών αγροκτήματος. Αγροτικά εργαλεία, με λεζάντες για το καθένα απ' αυτά, εικονίζονται σε χειρόγραφο του έτους 1337 που βρίσκεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Φερράρας⁴⁹.

Η σύγχρονη χαρτογραφία επηρεάζει συχνά τους ψηφοθέτες, που παρεμβάλλουν στο διάκοσμο του δαπέδου των εκκλησιών κοσμολογικά ή γεωγραφικά θέματα. Η τάση αυτή χαρακτηρίζει κυρίως την εποχή του Ιουστινιανού.

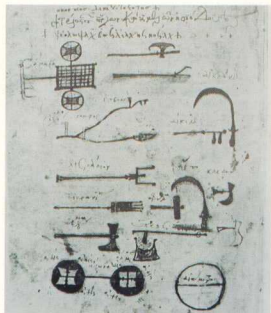
Κοσμολογικό συμβολισμό έχουμε στη βασιλική Δουμετίου, στη Νικόπολη της Ηπείρου⁵⁰, ενώ ο ψηφοθέτης της Madaba στην Παλαιστίνη ακολουθήσε με συνέπεια και ακρίβεια τη χαρτογραφία της εποχής του. Οι ονομασίες των πόλεων, των μνημείων καθώς και τα τοπωνύμια αναγράφονται στα ελληνικά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση της πόλης των Ιεροσολύμων⁵¹, που

παρέχει σημαντικά στοιχεία για τα παλαιοχριστιανικά της μνημεία. Σε ψηφιδωτό δάπεδο από τη Β. Αφρική⁵², έργο Αλεξανδρινών καλλιτεχνών, εικονίζεται η «πόλις νέα Θεοδορίας», που την ανακαίνισε ο Ιουστινιανός και της έδωσε το όνομα της συζύγου του και αυτοκράτειρας Θεοδώρας, όπως μας πληροφορεί στο «Περί κτισμάτων» του (6.5.15) ο Προκόπιος⁵³. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απεικονίσεις τόσο της βιβλικής Ναχώρ, στο χειρόγραφο της Γένεσης της Βιέννης⁵⁴ (6ος αι.), όσο και της Κωνσταντινούπολης σε χειρόγραφο των Notitia Dignitatum του 15ου αιώνα, που βρίσκεται στην Οξφόρδη⁵⁵.

Η άνοδος της αστικής ζωής συνδέεται με την αναβίωση των πόλεων, που συνοδεύτηκε από τη δημιουργία μιας μεσαίας τάξης, στην οποία ανήκουν κυρίως οι τεχνίτες και οι έμποροι. Στα εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας υπήρχαν βιοτεχνίες που κατασκεύαζαν μεταξωτά, λινά και πορφύρα υφάσματα καθώς και χαλιά. Εργαστήρια που έφτιαχναν αγγεία, κεραμεία, τούβλα, αμάξια, έπιπλα, αγροτικά και ιατρικά εργαλεία, κλειδιά καθώς και άλλα είδη καθημερινής ανάγκης και χρήσης υπήρχαν σε κάθε βυζαντινή πόλη, ανάλογα με τις ανάγκες του πληθυσμού της.

Σε πόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη, η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, που ήταν σημαντικά πολιτιστικά κέντρα, υπήρχαν –σε άμεση εξάρτηση από την αυλή, τον ανώτερο κλήρο και τις μεγάλες διδωθήκες– Scriptoria, όπου μοναχοί και λαϊκοί εικονογράφουσαν και ανέγγραφαν θρησκευτικά και κοσμικά χειρόγραφα.

Συμπληρωματικές πληροφορίες για τους ελεύθερους επαγγελματίες, που –κατά κανόνα– ήταν εγκαταστημένοι στα μικρά ή μεγάλα αστικά κέντρα του Βυζαντίου, μας παρέχουν –εκτός από τις ιστορικές πηγές– και οι μικρογραφίες των χειρογράφων. Σε Ευαγγέλια, Παλτήρια και λειτουργικές Ομιλίες εικονίζονται διάφοροι επαγγελματίες, όπως: συμβολαιογράφος, σιδεράς, πλανό-

20. Παράσταση αγροτικών εργαλείων από χ/φο του έτους 1337 που βρίσκεται στη Δημοτική βιβλιοθήκη της Φερράρας.

21. Αετομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου από την Αντίοχεια που παριστάνει κυνήγι λιονταριού.

διος έμπορος, ισχυροί που εργάζονται στο εργαστήριό τους, καθώς και συνεργείο οικοδόμων. Αναλυτικότερα, στο Ψαλτήρι του Χλουντόφ⁵⁷ (830) υπάρχει παράσταση με οικοδομικές εργασίες. Συμβολαιογράφος και σιδεράς εικονίζονται σε Ευαγγέλιο⁵⁸ του 11ου αιώνα. Παράσταση εργαστηρίου υφαντικής⁵⁹ υπάρχει σε χειρόγραφο του 14ου αι. και πλανόδιος έμπορος⁶⁰ εικονίζεται σε χειρόγραφο των Ομιλίων του Ιωάννη Δαμασκηνού.

Συνοικίες, εργαστήρια και σκη-
νές που εξελίσσονται στους
δρόμους της Αντίοχειας⁶¹ —
όπου όλα τα δημόσια κτήρια
ταυτίζονται με επιγραφές— ε-
ικονίζονται στο μωσαϊκό δάπεδο
της Μεγαλοψυχίας, ενώ σκηνές
από θηριομαχίες⁶² στον Ιππό-
δρομο της Κωνσταντινούπολης
παριστάνει τμήμα του ελεφάν-
τινου υπατικού διπτύχου του
Αεροβίνδου (506) που βρίσκεται
στο μουσείο της Ζυρίχης.
Με τους νόμους⁶³ και τις αρμό-
διες υπηρεσίες του Βυζαντι-
νού Κράτος προσπαθούσε να
διασφαλίσει τη δημόσια υγεία⁶⁴

και να δατείώσει τις συνθήκες
διαβίωσης των κατοίκων των
πόλεων. Τα βυζαντινά νομοθε-
τικά κείμενα ρυθμίζουν την κα-
τασκευή αποπότηων, θόρων και
υπονόμων⁶⁵. Η εφαρμογή αυ-
τών των διατάξεων καθώς και η
αστυνόμευση των οικοδομών
αναπόταν στα καθήκοντα του
Επάρχου. Η μέριμνα για τα
υδραγωγεία και τους υπονό-

μους, την οδοστρώα και την
καθαριότητα των δρόμων ήταν
κρατική υπόθεση και για τη
συντήρησή τους οι πολίτες
πλήρωναν ειδικό τέλος. Συμ-
φωνα με τις πολεοδομικές δια-
τάξεις της εποχής τα σπίτια κτί-
ζονταν σε καθορισμένες απο-
στάσεις το ένα από το άλλο, το
ύψος τους ήταν δεδομένο και η
θέση τους δεν εμπόδιζε την κυ-
κλοφορία και τη διέλευση των
πεζών. Ένα τέτοιο μοντέλο βέ-
βαια ταίριαζε περισσότερο
στις πόλεις της Πρωτοβυζαντι-
νής περιόδου παρά στις πόλεις
— κάστρα των μέσων χρόνων.

Από όσα ειπώθηκαν πιο πάνω
γίνεται φανερό ότι ο βυζαντι-
νός άνθρωπος διαβίζει την ευη-
μερία του στην ευφορία της
γης και στην εύνοια της φύσης,
που προσπαθεί άλλοτε να την
κατανοήσει και να την δαμάσει
και άλλοτε να την εξευμενίσει
και να την κατευνάσει με προ-
σευχές και μαγικές⁶⁶ πράξεις
αποτροπαικού χαρακτήρα.

Σημειώσεις

1. T. T. Rice, *Everyday life in Byzantium*, London 1967, ελλην. έκδ. Αθήνα 1972, σσ. 189-234.
2. Αφέν. Μουτζάλη, Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 31 (1989), 23-27.
3. T. S. Miller, *Byzantine Hospitals*, DOP 38 (1984), 53-63. Αφέν. Μουτζάλη, Νοσοκομεία και κοινωνική ιδρύματα στο Βυζάντιο, «ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ», τ. Β', Αθήνα 1990.
4. Για τη φιλανθρωπία στο Βυζάντιο βλ. D. J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Welfare*, New Jersey 1968, και ελλην. έκδ. Αθήνα 1986. Επίσης: J. P. Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987.

5. K. Kislunger, «Taverne, alberghi e filantropie ecclesiastiche a Bizancio», *Atti della Accademia di Scienze di Torino* 120 (1968), σσ. 83-96.
6. Αφέν. Μουτζάλη, Μέριμνα για τους ασθενείς και τα άτομα με ειδικές ανάγκες στο Βυζάντιο, Γ' Πανελλήνιο Σύμπόσιο της Εταιρείας της Ιστορίας και Κοινωνιολογίας της Ιατρικής.
7. Φ. Κουκούλε, ΒΒΠ, τ. Γ', σσ. 247-269. W. Ruchner, *Eurythmische Theaterkolonia*, Αθήνα 1984, σσ. 15-92.
8. R. Guillard, *Etudes sur l' Hippodrome de Byzance*, *Byzantinoslavica* 27 (1966), σσ. 289-307.
9. Φ. Κουκούλε, ΒΒΠ, τ. Γ', σσ. 7-80.
10. E. Kislunger, ο.π.
11. J. Imshier, Η πορεία στο Βυζάντιο, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Ε.Ι.Ε./Κ.Ε.Ι., Αθήνα 1989, σσ. 253-258.
12. Φ. Κουκούλε, Β.Β.Π., τ. Γ', Αθήνα 1949, σσ. 209-246.
13. Α. Αβραμιά, Φυσικό περιβάλλον και ανθρώπινη παρέμβαση. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, ΕΙΕ-ΚΒΕ, Αθήνα 1989, σ. 689.
14. St. Miller, *Excavations at Nemea*, 1975, *Hesperia* 45 (1976), σσ. 174-202. Α. Αβραμιά, ο.π., σ. 692, σημ. 17, και εις 693.
15. Ακ. Χριστοφορίδου, Βυζαντινή Ιστορία, τ. Β' (610-967), Αθήνα 1981, σ. 310.
16. Α. Αντωνιάδης - Μπμπικίου, Το βυζαντινό και το ασιατικό τρόπο παραγωγής, Αθήνα 1988, σ. 44 και σημ. 62.
17. A. Kazhdan and G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington 1982, σ. 33.
18. Φ. Κουκούλε, ΒΒΠ, τ. Ε', σσ. 245-279.
19. Ο «Πάροκος» ως νομικό πρόσωπο ανήκει στην κατηγορία των ελευθέρων, ωστός οπύκειται στη «δουλεία» της γης με την οποία είναι δεμένος ανάποστα. βλ. Π.Ι. Ζέπου, Καλλιεργητά ένεργη γης εις το Βυζαντινόν Κράτος, Βυζαντινά, τ. 13Α (1985), σσ. 29-44.
20. «δυνατός» είναι όποιος κατέχει γη και πλούσιο συνδυάζεται με πολιτική ισχύ. Οι «δυνατοί» του Βυζαντίου μετέχουν άμεσα ή έμμεσα στην εξουσία.
21. A. Hadzinicolaou - Marava, *Recherche sur la vie des escalas dans le Monde Byzantin*, Athens 1950.
22. C. Mango, *Byzantium the Empire of New Rome*, London 1980, ελλην. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 66.
23. Α. Λαΐου - Θωμάδκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύπαιθρο βυζαντινής εποχής, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σ. 24.
24. Α. Λαΐου - Θωμάδκη, ο.π., σ. 136.
25. C. Mango, ο.π., σσ. 151-177. St. Runciman, *Byzantine Civilization*, London 1975, σσ. 225-236. R. Browning, B. Λαοφόρο, Το κρι-
μενον των επιστολών του κωδικός BM 36749, ΕΕΒΣ 27 (1957), 151-212. P. Lemerle,

Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981, σσ. 220-230.
 1. Μαρκάπουλου, Η οργάνωση του σχολείου, παράδοση και εξέλιξη. Η καθημερινή ζωή στο βυζάντιο, ΕΙΕΚΒΕ, Αθήνα 1989, σσ. 325-333.
 22. T. T. Rice, ό.π., σσ. 235-254, φ. Κουκούλε, ΒΒΠ, τ. Γ', σσ. 245-295.
 23. φ. Κουκούλε, ΒΒΠ, τ. Γ', σσ. 310-330.
 24. T. T. Rice, ό.π., σσ. 248-249.
 25. A. Grenier, Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art, Paris 1925, σ. 113.
 26. φ. Κουκούλε, ΒΒΠ, τ. Γ', σσ. 270-283. Α. Λαμπροπούλου, Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά την μεσαιωνική εποχή, Η Καθημερινή ζωή στο βυζάντιο, ΕΙΕΚΒΕ, Αθήνα 1989, σσ. 291-310.
 27. Η σάλας, τρόπος δόκασης μερικών μοναχών με τη μορφή της προσποίησης μωρίας, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτός ο ακραίος τύπος βυζαντινού αίου ανέπτυξε ανώτερη μεγάλη δράση στη Ρωσία. Βλ. L. Rydén, The Holy Fool, 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, σ. 107, και Π. Μάρτιν, Ο Σάλας Άγιος Ανδρέας και η σάλας στην Ορθόδοξη εκκλησία, Αθήνα 1986, σσ. 15 και 161.
 28. Το αρχικό χειρόγραφο της τοπογραφίας του Ινδικού κόσμου, που ανάγεται στον 6ο αιώνα, σώζεται σε αντίγραφο του τέλους του 9ου αι. στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού. Βλ. W. Wolska, La Topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes. Théologie et science au VIe siècle, Paris 1962.
 29. J. Koder, Ο όρος «Ευρώπη» ως έννοια γύρω από την βυζαντινή ιστοριογραφία, Βυζάντιο και Ευρώπη, Αθήνα 1987, σσ. 63-74.
 30. C. Mango, ό.π., σ. 207.
 31. Ι.Ε. Καραγιάννου, Πηγάι της Βυζαντινής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 150-151.
 32. C. Mango, ό.π., σσ. 209-210.
 33. Χρ. Χρήστου, Η αγροτική ζωή στην Τέχνη, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, σσ. 79-91.
 34. Από τη ρωμαϊκή ήδη αρχαιότητα οι εργαστήρια παραγωγής υφασμάτων της Αντιόχειας και της Αλεξανδρείας, Το έργο κλωστή και η ούσωση του εδάφους της Αντιόχειας, που διέδωσαν αρκετά υφάσματα, που τα πιο πολλά απ' αυτά προέρχονται από το Αχμίν (αρχαία Πανόπλη) και την Αντινήν, Ορισία παρέδωκε αποτελεί το αγνιστικό υφάσμα του 3ου μεταχριστιανικού αιώνα, που διακρίεται στο μουσείο Hermitage του Leningrad και κοσμείται με την προσομοίωση της γης. Βλ. A. Grabar, Byzantium from the death of Theodosius to the rise of Islam, 1966, εκ. 323.
 35. Τα βυζαντινά υφάσματα – που συνεχίζουν την παλιά παράδοση ελασματούμετα, με νέες επιδράσεις όπως η εσσανοειδής – χρησιμοποιούνται για ενδύματα, αμφία και παραπλετάκια (= βήλη) στα παλάτια και τις εκκλησίες.
 34. A. Grabar, ό.π., εκ. 111.
 35. A. Grabar, ό.π., εκ. 120.
 36. ΙΕΕ, Ζ. 199.
 37. Προσωποποιήσεις εποχών, που σώζονται σε σχετικό καλό κατάστημα και ταυτίζονται με επιγραφές, αποκαλύφθηκαν σε ψηφιδωτό δαπέδο κτηρίου – πιθανόν λουτρού – που ανασκάφηκε στη θέση Άγιος Ταξιάρχης Νάσι από το Άργος. Βλ. Π. Ασπιρμπούλου – Ατζακά, Συντάγματα των παλαιών χριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Η Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 56-58, πιν. 38-46.
 38. Βασιλική του Θύρου στην Τεγέα (τέλος 5ου αι.), Βλ. Π. Ασπιρμπούλου – Ατζακά, ό.π., σ. 78, πιν. 99-103α.
 39. Π. Ασπιρμπούλου – Ατζακά, ό.π., σσ. 54-55, πιν. 20-26, αρχές του 6ου αιώνα.
 40. Π. Ασπιρμπούλου – Ατζακά, ό.π., σσ. 157-158, πιν. 259-261, αρχές του 6ου αιώνα.
 41. Π. Ν. Κωνσταντίνου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, Αθήνα 1981, σ. 88, πιν. 45.
 41. ΙΕΕ, Ζ. 302. Χρ. Χρήστου, ό.π., σ. 86 και εκ. 45.
 42. A. Grabar, Byzantine painting, Geneva

1979, εκδ. A. Skira, εκ. 74, ΙΕΕ, Ζ. 392.
 43. A. Grabar, ό.π., εκ. 75.
 44. I. Spitharakis, Corpus of dated illuminated Greek Manuscripts, to the year 1453, Leiden 1981, τ. Α', σ. 62, αριθμ. 249, και εκ. 448 του Β' τόμου. Χρ. Χρήστου, ό.π., σ. 91 και εκ. 47.
 45. A. Grabar, Byzantium, εκ. 105. Οι νερόμυλοι χρησιμοποιούν για να κινούν ελαστικές και να αλέθουν σιτηρά. Βλ. A. C. Crombie, Augustine to Galileo, Science in the Middle Ages, 5th to 13th century, vol. 1, ελλην. εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 202.
 46. K. Weltzmann, Late Antique and Early Christian Book Illumination, New York 1977, σσ. 13, 28, πιν. 12.
 47. Θεσσαυροι του Αγίου Όρους, τ. Β', καδ. 14, φ. 3886, εκ. 347, σ. 225, και ΙΕΕ, Η. 191.
 48. A. Grabar, Byzantine painting, εκδ. A. Skira, εκ. 177, ΙΕΕ, Η. 202. Χρ. Χρήστου, ό.π., σσ. 90-91, εκ. 49.
 49. I. Spitharakis, ό.π., εκ. 448.
 50. N. Γκιουλ, Μνημεική Χριστιανική ζωγραφική (400-726), σσ. 23-26, εκ. 5 και 6.
 51. A. Grabar, Byzantium, εκ. 117, ΙΕΕ, Ζ. 272. N. Γκιουλ, ΜΚΖ, ό.π., σσ. 26, 29 και εκ. 4.
 52. C. Foss - P. Magdalino, Rome and Byzantium, Oxford 1977, 55.
 53. Προκόπιος, «Περί κτισμάτων», 6. 5. 15. «...Οι δὲ τετυχηότες τῆς χάριτος ἐξ τῆν τῆς βασιλείας τῶν Θεοδοφωδὰ καλοῦσιν τὴν πόλιν φρουρίον διὰ φρουρίονα ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ, ὁ τοῖς καλοῦσιν».
 54. A. Grabar, Byzantium, εκ. 219.
 55. Το «Notitia Dignitatum» είναι σημαντική πηγή για την πολιτική, στρατιωτική και διοικητική οργάνωση της αυτοκρατορίας.
 56. C. Foss - P. Magdalino, ό.π., σ. 129.
 57. ΙΕΕ, Η. 185.
 58. ΙΕΕ, Η. 207.
 59. ΙΕΕ, Θ. 239. Βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού.
 60. Βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, βλ. ΙΕΕ, Η. 208.
 61. I. Lavin, The Hunting Mosaics of Antioch and Their Sources, DOP 17 (1963), σ. 179.
 62. A. Grabar, Byzantium, εκ. 110, 112, 114, ΙΕΕ, Ζ. 282. N. Γκιουλ, ΜΚΖ, 21.
 62. A. Grabar, Byzantium, εκ. 325, σ. 282.
 63. K. Αρμενοπούλου, Πρόγραμμα νόμων ή εδαφίδας, επιμ. Κ.Γ. Πιστόκη, Αθήνα 1971, βιβλίων Β', σσ. 82-85, 133-136.
 64. Α. Χ. Ευτυχίου, Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Θεραπευτικήν, Αθήνα 1983, σσ. 213-214.
 65. A. Καρπόζηλου, Περί Αποστόλων, δόξαν και υπονόμων. Η καθημερινή ζωή στο βυζάντιο, ΕΙΕΚΒΕ, Αθήνα 1989, σσ. 335-352.
 66. Σπ. Τριώνη, Η μορφή στα βυζαντινά νομικά κείμενα. Η καθημερινή ζωή στο βυζάντιο, ΕΙΕΚΒΕ, Αθήνα 1989, σ. 552 και σμ. 12.

Aspects of the Rural and Urban Sectors in Byzantium

Afendra Moutzali

Each and every citizen of the Byzantine Empire, either living in the urban centers or in the country, had a strong bond with land and its production. The Byzantine towns were heavily depending on rural economy, not only because they were having a direct financial relation with their suburbs, but also because most of their inhabitants were working in the fields. The coexistence of the purely civil functions with the rural ones affects to a great extent the social structure of towns. The country side adjacent to a town depends

on and is thoroughly influenced by it, while at the same time it supplies the urban center with agricultural products.

The social and financial structure in Byzantium is affected by the schemes of production prevailing in the country. The relation of the Byzantine man with his natural environment and his intervention in the physiognomy of habitation along with the written documents, monuments and excavational finds, help us a great deal to approach and estimate better his real proportions.

The social status of the Byzantine is mainly defined on the basis of the land he owns since what really accounts in a man's wealth is his property in real estate.

The extensive land property is cultivated by paid land workers and peasants. The village is a substantial unit of production that includes wheat and grapevine fields, brooks, mills as well as its inhabitants, their fields and gardens, trees and animals. The main urban centers of Byzantium, smaller in size than the present cities, were offering a wide range of opportunities for work, education, entertainment and for an ecclesiastic, political or administrative career.

The simple man of the Byzantine country – alike his Roman predecessor – bases his existence on the fertility of the fields and the temper of nature. His main concern is his family, home and production. The role that the natural environment has played in the human life and activity is absolutely decisive as it also becomes obvious through the research and study of Byzantine documents.

Various scenes depicting the urban and rural life of the Byzantines appear in mosaics, illustrated manuscripts, Minor Arts objects and textiles. In Early Christian art the earthly life is represented through the allegories of months and seasons in the form of rural activities. While in Byzantine art the iconographic repertoire adopts farmer's activities, such as plowing, sowing, harvesting, pruning and fruit gathering, to illustrate the Old and New Testament texts. Rural scenes are also used to illustrate Menologia, Gospel books, liturgical Sermons as well as ancient texts, which are meticulously copied and decorated in the Byzantine scriptoria. The bloom of urban life is connected with the revival of the towns and the consequent creation of a middle class consisting of craftsmen and merchants. The miniatures of certain manuscripts offer additional information on the businessmen who were inhabiting the main or secondary urban centers of Byzantium. Thus, a variety of professions is represented in Psalters, Gospels and Sermons, such as notary, blacksmith, peddler, loom maker, even a team of builders. Scenes depicting urban everyday life are also decorating floor mosaics, consular diptychs and Minor Arts items. The Byzantine man being earthbound relies his wealth and prosperity on nature's mood and temper, therefore he sometimes tries to understand and tame it and others to appease it by prayers and magic acts of apotropaic character.